

О. О. ПОТЕБНЯ ПРО ГРАМАТИЧНУ КАТЕГОРІЮ РОДУ

У статті розглянуто гіпотезу О. О. Потебні щодо граматичного роду в контексті основних напрямів дослідження індоєвропейського роду. Розкрито основні положення гіпотези: рід – це непостійна і необов'язкова категорія для мови, граматичний рід належить до числа загальних людинообразних понять, є загальною категорією усіх речей, давня людина оживляла та уособлювала речі, що супроводжувалося задоволенням від краси (чуттям мови), розрізнення в позначенні граматичного роду з'явилося в індоєвропейських мовах тільки в іменнику та ін. Особливо наголошено, що О. О. Потебня був прибічником синтагматичного підходу, актуального в сучасній лінгвістиці.

Ключові слова: граматичний рід, стать, синтагматичний підхід, формальне узгодження, смислове узгодження, атрибутивний іменник, означуваний іменник.

В статье рассмотрена гипотеза А. А. Потебни, касающаяся грамматического рода, в контексте основных направлений исследования индоевропейского рода. Раскрыты основные положения гипотезы: род – это непостоянная и необязательно категория для языка, грамматический род принадлежит к числу общих человекообразных понятий, является общей категорией всех вещей, древний человек оживлял и олицетворял вещи, что сопровождалось удовольствием от красоты (чутьем языка), различия в обозначении грамматического рода появилось в индоевропейских языках только в имени существительном и т. д. Отмечено, что А. А. Потебня был сторонником синтагматического подхода, актуального в современной лингвистике.

Ключевые слова: грамматический род, пол, синтагматический подход, формальное согласование, смысловое согласование, атрибутивное имя существительное, определяемое имя существительное.

The article deals with O. O. Potebnia's hypothesis on the grammatical gender in terms of Indo-European gender investigations. The main issues of the hypothesis are: the gender is an unstable and facultative language category; the grammatical gender is a common anthropomorphous notion, a general category of all things; ancient people animated and personalized things, being satisfied with their beauty (linguistic intuition); only nouns achieved gender marking differentiation in Indo-European languages etc. It is emphasized that O. O. Potebnia followed a syntagmatic approach that is of an urgent character in the modern linguistics.

Key words: grammatical gender, gender, syntagmatic approach, formal agreement, semantic agreement, attributive noun.

Сучасне мовознавство ґрунтується на досвіді лінгвістичних досліджень, тому, без сумніву, актуальним є звернення до наукової спадщини мовознавців минулого. Одним з видатних слов'янських мовознавців ХІХ століття був Олександр Опанасович Потебня. Учений мав рідкісний дар наукового передбачення, розроблені ним концептуальні гіпотези до нашого часу впливають на розвиток філологічної думки, сприяють розв'язанню її актуальних проблем. Інтерес до наукової спадщини вченого постійно зростає, проте «оцінка доробку О. О. Потебні ускладнюється тим, що, за наявності безлічі чудових ідей і глибоких суджень, ці ідеї і

судження іноді виявляються в нього непослідовно вираженими, суперечливо викладеними» [2, с. 3].

Уявлення О. О. Потебні про походження і розвиток граматичного роду, докладно викладені в його книзі «Із записок з руської граматики», переважно в II і III томах, навряд чи можна вважати цілісним і несуперечливим ученням. Однак, відновлюючи історичну справедливість, слід відзначити оригінальність гіпотези О. О. Потебні про походження роду, оскільки його спостереження стосуються основоположних проблем категорії, конкретного механізму зародження родових відносин. А найголовніше полягає в тому, що О. О. Потебня, всупереч

загальноєвропейській традиції зводити генезис роду до утворення субстантивних класів, розумів предмет історії роду як історії формування засобів вираження досліджуваної категорії – відносин узгодження і тим самим на перший план висував синтагматичний аспект проблеми. Тож він прагнув до лінгвістично наочного тлумачення генезису роду, щасливо уникнувши тієї міфотворчості, яка активно утверджувалась у європейському мовознавстві XIX століття, а потім знайшла найбільш завершене вираження у працях А. Мейє [3, с. 187]. Тож, незважаючи на певну фрагментарність гіпотези, погляди О. О. Потебні значною мірою вплинули на уявлення про генезис роду в слов'янській лінгвістиці та є актуальними в сучасній науці. Лінгвістичну концепцію О. О. Потебні досліджували багато вчених [1; 2; 5; 10], проте граматичному роду в його трактуванні приділяли увагу лише поодинокі мовознавці [3-4; 7; 8]. У пропонуваній статті ми розглянемо місце гіпотези О. О. Потебні в індоєвропейстиці та визначимо найважливіші положення, які знайшли відображення в працях лінгвістів наступних поколінь, та є перспективними для подальшого вивчення.

У XIX – XX ст. тривали дискусії, розпочаті в античні часи, відносно різних аспектів категорії роду, формуючи теорії, кожна з яких знаходила своїх прихильників. Умовно можна виділити три основних напрями, у яких розглядаються проблеми сутності, генезису та діахронії цієї категорії:

1) *символіко-семантичний*, де рід визначається як семантично мотивована категорія (А. Мейє, О. Семерень, О. М. Пешковський, Т. В. Гамкрелдзе, В'яч. Вс. Иванов та ін.);

2) *морфологічний*, де рід іменників неістот не мотивований ідеєю статі (К. Бругман, В. В. Виноградов, І. П. Иванова та ін.);

3) *синтаксичний*, де сутність категорії роду зводиться до узгодження (Г. Штейнталь, Ж. Вандрієс, І. Фодор, В. Юффе, А. Б. Копеліович, О. Д. Луконіна та ін.) [9].

Погляди О. О. Потебні щодо граматичного роду можна відносити до синтаксичного напрямку, а саме – теорії узгодження, як зазначає більшість дослідників [3-4; 7; 8]; проте мовознавець вважав, що родові класи семантичні у своїй основі й відображають давній поділ предметного світу, що перегукується із символіко-семантичним напрямом.

Як зазначають дослідники творчості О. О. Потебні [3-4; 7; 8], найважливішим у гіпотезі був саме синтагматичний підхід. Причому О. О. Потебня не замикався в полі мовних граматичних проблем, а пов'язував рід з поняттями реального світу, культурно-національним фактором.

Важливою для подальшого розуміння є думка О. О. Потебні про те, що рід – це непостійна категорія: «на рід потрібно дивитися як на явище, породжене тимчасовими (не повсякчасними) потребами національної (не загальнолюдської) думки, не первісної, а тої, що вже припускає,

можливо, тисячоліття існування мови і свідомої думки» [6, с. 451]. Тут О. О. Потебня дискутує з В. фон Гумбольдтом, вважаючи, що треба дещо змінити тезу останнього: «Природна людина (первісна), що створює мову, ще нездатна помітити різницю між собою і зовнішніми речами, представляє їх собі такими ж, як сама, тобто істотами мислячими і відчуваючими по-людськи: вона оживляє, уособлює речі навколишнього світу, роблячи статі істоти родом слів» [6, с. 451-452]. На думку Потебні, давня людина оживляла та уособлювала речі не за первісною нездібністю розрізнити, а для вираження нових, відносно складних та недоступних відкриттів свого розуму, що надавало думці естетичної оболонки, тобто супроводжувалося задоволенням від краси [6, с. 452]. Це певною мірою філософське припущення є цікавим та новаторським у концепції становлення категорії роду, проте, воно не набуло широкого розповсюдження.

Найбільш званою є теза О. О. Потебні, що «граматичний рід належить до числа загальних людинообразних понять (антропоморфічних категорій), які слугують для розчленування, приведення до ладу всього змісту думки. За другим предикатом це визначення занадто широке, оскільки людинообразність – постійна властивість людської думки. Мислити інакше, ніж по-людськи (суб'єктивно), людина не може. Якщо під мисленням розуміти ту частину розумової діяльності, яка позначається у мові, то воно є створенням стрункого, спрощеного цілого з напливу сприйнять. Уявити собі таке створення думки іншим, ніж створенням «за образом і подобою» своєю, ... ми не в силах» [6, с. 461]. Тож виникнення категорії роду в мові представляється Потебні логічним, оскільки в давнину людина, з одного боку, наділяючи предмети та явища рисами, властивими їй самій, уособлювала речі навколишнього світу, приписуючи їм властивості за своїми образом і подобою, тобто розділяючи об'єкти за їх якостями на чоловічі та жіночі. З іншого боку, поділ об'єктів за родом було перенесено в мову, але у вигляді граматичної класифікації слів за їх формальними ознаками [7, с. 44]. Саме це концептуальне положення вплинуло на подальший розвиток лінгвістичної думки щодо категорії роду.

О. О. Потебня акцентує увагу на відмінності понять біологічного роду (статі) та граматичного роду і підводить до думки, що мови можуть висловлювати ставлення до статі тільки лексичним змістом слів, а не формою (тобто граматичним родом). Не стверджуючи, що категорія біологічного роду (статі) виявляється у всіх мовах, Потебня фактично саме це і має на увазі [7, с. 44]. Категорію статі О. О. Потебня вважав загальною категорією усіх речей, пов'язаною з тим, що «усі речі живуть, подібно до людини і найближчих до неї тварин» [6, с. 462]. Статева відмінність людини і близьких до неї видів тварин привела до метафори про такі ж відмінності всього

органічного та неорганічного світу: будова рослин схожа з будовою тварин, а копаліни подібні з рослинами, усі олюдно, що пов'язано з думкою про спільність категорії статі, про те, що все живе розподілене за статевими розбіжностями [7, с. 46].

У III томі своєї праці «Із записок з руської граматики» О. О. Потебня наводить положення К. Бругмана (прибічника морфологічного підходу до визначення категорії роду): «якщо триматися ясних фактів сьогодення і більш близького минулого індогерманських мов, то необхідно прийняти, що чоловічий і жіночий граматичний рід для мови звичайного життя – форма, що нічого не говорить, що нею не збуджуються уявлення мужності і жіночності ні в прямому, ні в переносному сенсі» [6, с. 476]. На це О. О. Потебня відповідає: «уособлення зовсім не підтверджує того погляду, який шукає причини появи чол. і жін. граматичного роду в надзвичайно живій уяві праіндогерманського племені. *Граматичний рід був вже до цього, і уява лише скористалася ним.* Коли поетична фантазія, значна несвідомість народного духу, що створює міфи, або більш свідомі фантазії художника створювала собі з неживого поняття живі істоти, то при цьому діяла аналогія, що зв'язувала форму слів (звук?) з граматичним родом і ... з речовою статтю» [6, с. 477]. Тож О. О. Потебня послідовно відстоює зв'язок граматичного роду з категорією статі (як біологічною, так і речовою), наполягаючи на метафоричності мислення праіндоєвропейців.

Одним з основних положень концепції Потебні щодо граматичного роду є таке: звідки б не взялося розрізнення в позначенні граматичного роду, воно з'явилося в індоєвропейських мовах тільки в іменнику: прикметників тоді не було. Фактично О. О. Потебня декларує генезис прикметника з іменника (імені), ад'єктивної атрибутивності із субстантивної, ад'єктивної узгоджувальної моделі з аппозитивної, при цьому передбачається, що рід відображає відношення між іменниками. Саме це А. Б. Копелювич, аналізуючи доробок О. О. Потебні, вважає недостатньо переконливим: «Відносячи час походження роду до «доприкметникового» періоду розвитку мови, ... їх автор жодним чином не стає причетним до схоластичної суперечки про те, що виникло раніше – категорія роду або засоби вираження цієї категорії ... Справа в іншому: до початкових засобів вираження граматичного роду віднесені факти збігу форм іменників, які перебували в аппозитивних відношеннях; до цих же фактів зводиться й становлення узгоджувальних відношень, прикметники ж генетично зводяться до субстантивного атрибуту» [3, с. 188]. Проте А. Б. Копелювич, продовжуючи цю думку, зазначає: «Для історії роду безсумнівно важливо, чи може іменник бути засобом вираження категорії роду. На наш погляд, на це питання слід відповісти негативно: тільки родозмінювані слова можуть виконувати подібну функцію» [4, с. 9], а також: «можна говорити не про виділення

прикметника з іменника, а про одночасне виділення і того, й іншого із загального імені» [4, с. 15]. Цей підхід підтримують далеко не всі мовознавці, вважаючи, що родова ознака реалізується засобами узгодження, але закладена в самих іменниках. Тож саме міркування О. О. Потебні зберегли свою актуальність.

Узгодження атрибутивного іменника з іменником означуваним, до чого, на думку О. О. Потебні, зводиться узгодження прикметника, ілюструється ним такими фактами «*син-одинець*», «*дочка-одиниця*» (Потебня, 1968, с. 70) та ін. Зауважимо, що рід тут представлений у його синтагматичній узгоджувальній сутності, показником узгодження є збіг відмін означуваного й атрибутивного субстантивного імен. На думку А. Б. Копелювича, залишається шкодувати, що цей факт був О. О. Потебнею прийнятий як щось зрозуміле і не знайшов, таким чином, теоретичного осмислення. Однак саме рішення проблеми походження роду в аспекті синтагматики органічне й принципове для Потебні. Ним глибоко усвідомлений синтагматичний бік роду... Ось яскравий зразок його роздумів: «Прикметник із включенням займенника в якості атрибута, імовірно, не може отримати ніякої незалежності від означуваного й узгоджується з ним у роді, числі й відмінку. Не є винятком так зване узгодження за змістом. Іменник, не змінюючи зовнішньої форми, властивої його граматичному роду і числу, може прийняти новий рід і число, так що у випадках, подібних укр. «*така дівча – кусок ласий, малий собака – довіку щеня*», *дівча* – іменник жіночого, а *собака* чол. роду. (Потебня, 1968, с. 107-108) [4, с. 12].

Лінгвістичний світогляд Потебні відображають такі міркування «щодо наявних даних мов цел., серб., рос. і частково чеськ., які примушують думати, що первинно в усіх цих мовах імена на *-а*-вживались стосовно осіб чоловічої статі, проте залишались іменами жіночими (*слуга вірна прийшла*, як імена середні – середніми (*старе старчище прийшло*); що цьому правилу підкорювались і слова запозичені (*сотона сама*): що потім граматичний рід уподібнюється статі особи» [6, с. 484]. Звідси можна зробити дуже важливий висновок про первинність у слов'янських мовах формального узгодження по відношенню до смислового.

Можна погодитися із дослідниками доробку О. О. Потебні [1; 2; 3-4; 7; 8], що його роздуми свідчать про неоднозначне ставлення до категорії роду. З одного боку, мовознавець був переконаний, що поділ імен за родами зводиться до давнього уявлення про світ речей, що пов'язано з психологізмом його лінгвістичного світогляду, із переконаністю, що узгодження – засіб відображати відтінки думки. З іншого боку, наявні протиріччя на основі протиставлення понять «першообразного» та «випадкового», яке може виникнути раніше, як, наприклад, у твердженні: «Узгодження іменників у роді там, де, як в рос., випадки атрибутивності численні, цілком

очевидне: «син-одинець», «дочка-одинця», можна було б і правильно сказати «хлопця-одинця». Випадки неузгодження в роді (*пир-радість, сукно-русак, білка-ходок* і т. д.) є явищами непершообразними, хоча, можливо, і більш ранніми, як і неузгодження прикметника з первинним граматичним родом іменника («*наш воєвода*» із «*наша воєвода*») – (Потебня, 1968, с. 70) [4, с. 23]. Викликає сумнів подібність граматичних конструкцій «*син-одинець*», «*пир-радість*» з одного боку та «*наш воєвода*», «*наша воєвода*» з іншого. Цілком імовірно, що ця думка була не завершена, а можливо, що усвідомлення цієї формули ще попереду. Але в будь-якому випадку висновки О. О. Потебні суворо адекватні побудованій ним мовній системі, у якій історизм ученого, розуміння ним синтагматичної сутності роду знайшли найбільш повне і несуперечливе втілення.

Можна констатувати, що погляди О. О. Потебні опинилися на периферії європейської наукової думки і не були належною мірою затребувані порівняльно-історичним мовознавством. Можливо, що незавершеність гіпотези О. О. Потебні і була однією з причин того, що вона не так вплинула на європейське мовознавство, як гіпотеза А. Мейс. Однак традиції О. О. Потебні не були перервані [3; 7; 8; 10].

Розвиток ідеї про вплив семантики граматичних форм на зміст і сюжет поетичних творів отримали своє продовження в роботах Л. В. Щерби. Думка про семантичну змістовність родових форм була розвинена і В. В. Виноградовим, який писав, що смислові відтінки, закладені у формах граматичного роду, яскраво виступають при образному вживанні слова, особливо при метафоричній персоніфікації. Ідеї О. О. Потебні знайшли відображення і в когнітивній лінгвістиці. Так, Р. О. Якобсон зазначав, що граматичні категорії і, зокрема, граматичний рід мають важливе семантичне значення. Окремі положення теорії О. Потебні щодо категорії граматичного роду знайшли відображення в роботах О. В. Бондарко, С. І. Коткова, І. Г. Милославського, І. П. Мучника, С. П. Обнорського, М. С. Трубецького та багатьох інших і набувають у наш час все більшого значення [3; 7]. Таким чином, можна з упевненістю говорити, що творча спадщина О. О. Потебні, незважаючи на деякі суперечності, вплинула на погляди кількох поколінь лінгвістів щодо категорії роду. Перспективним вбачається подальше дослідження гіпотези О. О. Потебні щодо граматичного роду, що включатиме аналіз дібраного вченим багатого ілюстративного матеріалу та побудови на цьому ґрунті цілісної концепції граматичного роду іменника української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні / О. І. Білодід. – К. : Вища школа, 1977. – 304 с.
2. Будагов Р. А. А. А. Потебня как языковед-мыслитель (К 150-летию со дня рождения) / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1986. – № 3. – С. 3 – 15.
3. Копелиович А. Б. Гипотеза А. А. Потебни о происхождении грамматического рода / А. Б. Копелиович // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Збірник наукових праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 187 – 191.
4. Копелиович А. Б. Очерки по истории грамматического рода / А. Б. Копелиович. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1988. – С. 8 – 24.
5. Овсяннико-Куликовский Д. А. А. Потебня как языковед-мыслитель / Д. Овсяннико-Куликовский // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 30 – 46.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Том III. – С. 451 – 499.
7. Рожавин М. Категория рода в трактовке А. А. Потебни (на фоне современных подходов к вопросу о категории рода) / М. Рожавин // Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності (IV Міжнародний конгрес українців, 26 – 29 серпня 1999 р.). – К., 2002. – С. 43 – 49.
8. Руденкова И. В. Проблема семантики грамматической категории рода : Подходы и концепции / И. В. Руденкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.my-luni.ru/journal/clauses/102/>.
9. Садовник-Чучвага Н. В. Походження концепту роду та шляхи його вербалізації у мовній категорії / Н. В. Садовник-Чучвага [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlush/Filol/2011_16_2/18.pdf.
10. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

© Понкратова В. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 28.10.2013 р.

ПОНКРАТОВА Валентина Миколаївна – аспірант кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського державного університету імені Петра могили (м. Миколаїв).

Коло наукових інтересів: лінгвістична історіографія, історична морфологія, загальне мовознавство.